

ՆԱԽԱՐԱՆ

«Հայ ժողովրդական հեքիաթների» գիտական հրատարակության V հատորում ընդգրկված են պատմական Մեծ Հայքի Արցախ նահանգի Վարանդա, Զրաբերդ, Գյուլիստան, Խաչեն, Դիզակ գավառների (այժմյան Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի Շուշու, Ստեփանակերտի, Մարտունու, Մարդակերտի և Հաղբուլի շրջաններ) շատ գյուղերի ու քաղաքների հեքիաթներ: Հատորում տեղ գտած բոլոր հեքիաթները գրի է առել բանասեր-բանահավաք Մարգարիտ Գրիգորյանը (Սպանդարյան) 1922—1953 թթ. ընթացքում, որոնք տպագրվում են առաջին անգամ:

Պատմական Արցախը դարերի ընթացքում շատ փոփոխությունների է ենթարկվել՝ հայերի կողմից կոչվելով Գարդար, Արցախ, Փոքր-Սյունիք, Խաչենք, Սև Այգի, իսկ պարսիկների ու թուրքերի կողմից՝ Ղարաբաղ: Մինչև 387 թ. Արցախը Արշակունյան տիրապետության տակ էր, իսկ 387 թ. Հայաստանը երկու մասի բաժանումից հետո ենթարկվում էր միացյալ Աղվանքի մարզպանությանը:

IX—XIII դարերում Արցախում, որն այդ շրջանում ավելի հայտնի էր Խաչեն անունով, կային հայկական մի քանի իշխանություններ: Դրանց իշխանական տերիտորիայի մի զգալի մասը Գագիկ Ա-ն (989—1020) գրավեց և միացրեց Անի-Շիրակի թագավորությանը: XIV դարից Արցախում հիմնվում են մելիքություններ, որոնք տնտեսական ու քաղաքական խոշոր դեր էին կատարում ժողովրդի ինքնուրույնության պահպանման գործում: Լեռնային

Ղարաբաղում հայտնի էին իրար սահմանակից հինգ մելիքություններ՝ ալապես կոչված խամսայի մելիքությունները (Գյուլիստան, Զրաբեդդ, Խաչեն, Վարանդա և Դիզակ), որոնք իրենց գոյությունը պահպանեցին մինչև XVIII դարի վերջերը:

XVI դարում, Շահ-Աբասի տիրապետության ժամանակ, Ղարաբաղը կազմում էր Գյանջայի խանության մի մասը, իսկ XVIII դարում այնտեղ հիմնվեց առանձին խանություն, որը կոչվում էր Ղարաբաղի կամ Շուշու խանություն: Արցախի բնակչությունը շատ է տուժել թուրք-պարսկական պատերազմների շրջանում (1578—1590), և ավելի ուշ՝ XVIII դարի վերջերին (1797—1798): Արցախի բնակչությունը մեծ զոհեր տվեց սովի և ժանտախտի համաճարակի պատճառով: Մի շարք գյուղեր ու ավաններ ամայացան: Բնակչության մի մասը գերեվարվեց Պարսկաստան, մի մասը զաղթեց Արևմտյան Հայաստան, մի մասն էլ հարկադրված տեղահանվեց դեպի Վրաստան և Ադրբեյջանի մյուս շրջանները:

XIX դարի սկզբներին Ղարաբաղի խանությունը վերջնականապես միացվեց Ռուսաստանին և ընդունեց ռուսական տիրապետությունը:

Արցախը գեղեցիկ է իր բնությամբ: Լեռներից նշանավոր են Մուսվը, Քիրսը, Քեթը, գետերից՝ Կուրը, Դարդաբը, Խաչենագետը, Թարթառը, լճակներից՝ Ալհարակը, Տզրկածովը և այլն:

Արցախն ունի անտառապատ գեղեցիկ հովիտներ ու բազմատեսակ բուսականությամբ առատ դաշտեր, սառնորակ աղբյուրներ ու հանքային ջրեր: Արցախի գյուղերում հնուց ի վեր մշակվել են ցորեն, գարի, բամբակ, գրադվել են այգեգործությամբ ու շերամապահությամբ: Առանձնապես ուժեղ զարգացած էր Արցախում ձիաբուծությունը: Ղարաբաղյան նժույգները ոչնչով հետ չէին մնում փառաբանված արաբական ձիերից: Արցախն ունի պատմական շատ հուշարձաններ, որոնց մեջ աչքի են ընկնում նշանավոր Ամարասի վանքը և Հիրհրի տաճարը՝ Վաբանդայում: Արցախն իր ստրատեգիական դիրքով գրեթե անմատչելի մի երկիր է եղել, շրջապատված բազմաթիվ ամրոցներով ու բերդերով:

Արցախի բնակչությունը խառն է եղել: Հայերի հետ միասին բնակություն են հաստատել աղվանները: Երկու ժողովուրդները հաճախ միասնական ճակատով դիմադրվել են օտար նվաճողներին:

Արցախը իր ազդագրական կերպարանքով, լեզվով, ներքին ընտանեկան սովորույթներով, կենցաղով ու ապրելակերպով յու-

րահատուկ շատ գծեր ունի, որոնք անդրադարձում են գտել նաև նրա հեքիաթներում, Հայ ժողովրդական հեքիաթների ընդհանուր սյուժեներին զուգահեռ, Արցախի հեքիաթները ինքնատիպ երանգավորմամբ ցուցադրում են տեղի ազգաբնակչության նախնական պատկերացումներն ու ըմբռնումները՝ բնության երևույթների ու հասարակական հարաբերությունների վերաբերյալ: Չնայած օտարերկրյա տիրապետության երկարամյա լծին, Արցախի հեքիաթներում հարազատորեն ու անաղարտ ձևով պահպանվել են ազգային հին սովորույթներն ու ծեսերը, դարերից փոխանցված բարոյական բարձր ու վսեմ ավանդները: Արցախի հեքիաթներում զգացվում է լեռնային բնության շունչը և հերոսական այն տրամադրությունը, որը դարերի ընթացքում ուղեկից է եղել նրա պատմական ճակատագրին: Դեղարվեստական տեսակետից Արցախի հեքիաթները տոգորված են ջերմութամբ և անկեղծ հույզով: Այդ հեքիաթներում շատ որոշակի երևում է ժողովրդի նուրբ երգիծանքը հասարակական ու կենցաղային արարքների նկատմամբ:

Ներկա հատորի հեքիաթների լեզուն՝ լեզվաբանության մեջ ընդհանուր ճանաչում գտած Ղարաբաղի բարբառն է: Բարբառագետների հավաստմամբ հայ բարբառների մեջ այն ամենից մեծն ու տարածվածն է: Ղարաբաղի բարբառը քերականական ու հնչյունաբանական տեսակետից մի շարք հետքեր է պահպանել գրաբարյան շրջանից: Ղարաբաղի բարբառի մեջ խոսվածքային բնույթի շատ տարբերություններ կան:

Բարբառագետները ելնելով ձևաբանական առանձնահատկություններից, նույնիսկ առանձնացնում են Հադրութի և Քելվան-Շաղախի խոսվածքները՝ որպես առանձին բարբառներ: Իրողությունն այն է, որ անցյալում Արցախի տերիտորիայում հավանաբար գոյություն են ունեցել մի քանի բարբառներ, որոնք հետագայում շփվելով ու փոխազդելով միմյանց՝ ստացվել է ներկա վիճակը:

Այսպիսով, քերականական ու հնչյունական տարբերությունները հաշվի առնելով, հնարավոր չէ սահմաններ գծել կամ պատենշներ դնել Ղարաբաղի խոսվածքների միջև: Օրինակ, այն քերականական յուրահատկությունները, որ բնորոշ են Հադրութի գյուղերին, նկատվում են նաև Ստեփանակերտի որոշ գյուղերի խոսվածքներում (Շուշիքենդ, Քարինտակ և այլն): Մարդակերտի ու Մարտունու գյուղերի խոսվածքներում նույնպես կան տարբերություններ և ընդհանրություններ:

Ներկա հատորում Ղարաբաղի հեքիաթների տեղաբաշխման

հարցում բարբառային այդ տարբերությունը նկատի չի առնելված, որովհետև այդ հեքիաթները միևնույն տերիտորիալ-աշխարհագրական և էթնիկ-ազգագրական միջավայրի արդյունքն են:

Այդ իսկ պատճառով հնարավոր է, որ բնագրերի մեջ լինեն շեղումներ ընդհանուր օրինաչափություններից: Բոլոր դեպքերում բանահավաքը ձգտել է հնարավորին չափով հարազատորեն պահպանել ասացողի հաղորդած բարբառային օրինաչափությունները:

Անհրաժեշտ ենք համարում համառոտակի նշել Ղարաբաղի բարբառի հնչյունաբանական և քերականական առանձնահատկությունները, օգտագործելով բարբառագիտական ուսումնասիրությունների տվյալները: Ղարաբաղի բարբառում նշանակալից տեղ են գրավում պարսկական և թուրքական փոխառությունները, իսկ XVII դարից հետո՝ նաև ռուսական փոխառությունները: Իր բաղաձայնական սիստեմով այն պատկանում է երկաստիճան ձայնեղադուրկ բարբառների խմբին: Հատկանշական է այն երևույթը, որ բարբառում բացակայում է Ֆ հնչյունը, որին փոխարինում է Փ-ն:

Ղարաբաղի բարբառում լայնորեն տարածված է բաղաձայնների քմայնացումը՝ ԿՅ, ՔՅ, ԳՅ (կյառնը, քյնալ, հենգյ և այլն): Քմայնացման (փափկացման) են ենթարկվում նաև Ա, (օ) (0), Ու ձայնավորները (պսյց, ծոբ, ուրուզյուն):

Արդի գրական լեզվի համեմատությամբ Ղարաբաղի բարբառի հնչյունական կազմը հետևյալ պատկերն է ներկայացնում.

Ձայնավորներից՝ ա-ի դիմաց Ղարաբաղի բարբառը հաճախ ունենում է ա, ան, ու, ե. օրինակ՝ հաց>հաց, լավ>լավ, գրավ>քթթլ, զոքանլ>զեմքուլ, բամբակ> պեմբակ:

Ե (է)-ի դիմաց հաճախ ունենում է՝ ի, բ, ա, ու. օրինակ՝ ածելի>ծիլի, կնսօր>բլբօր, մեշ>մաշ, լեզու>լուզու և այլն:

Ի-ին հաճախ համապատասխանում է ե, ու, բ, օրինակ՝ նինջ>նենջ, կարմիր>կյարմուր, ճիպոտ>ճըպատ:

Ո-ին բառակազմում համապատասխանում են բ, օ (ո) ձայնավորները. օրինակ՝ ողողել>ըղողել, ռոնալ>օռնալ, եզակի դեպքերում՝ ճո, ճբ, վրե հնչյունակապակցությունները (ուր ճ-ն հավելում է). օրինակ՝ ոգի>հոքի, ոլորել>հըրորել, ոչխար>վրեխճար:

Ու-ն մեծ մասամբ դառնում է օ (ո), օրինակ՝ թուխ>թոխ, թութ>թոթ, ուժ>օժ, տուն>տոն և այլն:

Ու-ի դիմաց բարբառը երբեմն ունի ու, ու, ճբ. օրինակ՝

ուրումք>հնչունքի, ուլ>հոլ, ուրախություն> ուրխութուն, ուղեղ> Բրդղղ և այլն:

Ո(օ)-ին երբեմն համապատասխանում են ու, ա, ֆ, ք: Օրինակ՝ գոմեշ> կլումաշ, գոմ>կյում, խոռվ>խրոռվ, ձոր>ծոր, հոտ>վրետ, կով>կավ:

Ը ձայնավորից առաջ բառասկզբում հաճախ ավելանում է որևէ բաղաձայն, սովորաբար Է. ընկեր>հընգեր, ընտրել>հընդրել: Բաղաձայնների առթիվ պետք է նկատել, որ գրական լեզվի ձայնեղների դիմաց Ղարաբաղի բարբառը բառասկզբում, հաճախ նաև բառամիջում ու բառավերջում, գործածում է խուլեր: Բաղաձայնների համակարգում կան հետևյալ հիմնական տարբերությունները ժամանակակից գրական հայերենի համեմատությամբ.

Բ>Պ, Փ. օրինակ՝ բերան>պերան, բռնել>փրռնել և այլն:
Գ>Կ, ԿՅ, Ք, ԳՅ. օրինակ՝ գիժ>կյիժ, գերան>կյերան, գդալ>քրթոլ, գնալ>ֆյնալ, հինգ>հենգ և այլն:

Դ>Տ, Թ. օրինակ՝ դանակ>տանակ (տենակ), դուր>տուր, դմակ>տրմակ, բուրդ>պուրք:

Ջ>Մ, Յ, Թ. օրինակ՝ ձագ>ծեքի, ձու>ծու, բարձր>պեցիր, խուրձ>խորթնը:

Ջ>Ճ, Չ, Շ. օրինակ՝ ջուր>նուր, արջ>արշ, մեջք>մաշկ:

Պ>երբեմն Փ, Բ. օրինակ՝ պսակել>փսակել, պիտի>բիդի, պատարադ>բաղարաք:

Տ>երբեմն Դ, Թ. օրինակ՝ ընտրել>հընդրել, տաքանալ>բրքանալ:

Կ>Գ, ԳՅ, Ք, Յ. օրինակ՝ ականջ>անգուճ, ծաղիկ>ծաղեգլ, կշեռք>քրշեռք, կեղտոտ>յեխառտ և այլն:

Մ>Ձ, Ս. օրինակ՝ ածուխ>անձող, ծածկել>ծասկել:

Ճ>Ջ, Չ. օրինակ՝ ճանն>ճանջ, կենպ>քըշիվ:

Թ>երբեմն Տ. օրինակ՝ հաղթել>հախտել:

Չ>Շ. օրինակ՝ աշքեր>աշկեր, քաշկեր>քաղկեր:

Ղ>Խ. օրինակ՝ թուղթ>թոխտ և այլն:

Յ>Ս, Ճ. օրինակ՝ լվացք>լվառկ, ցախ>ցեխ:

Տն կապակցությունը երբեմն համապատասխանում է նն, իսկ ԹՍ եապակցությանը՝ երբեմն ՅՅ. օրինակ՝ վոռն>վրեներ, վաքսուն>վացցուն և այլն:

Ձայնավորների և բաղաձայնների սույն փոփոխությունները հաճախ տարբեր խոսվածքներում խախտվում են:

Ղարաբաղի բարբառում շեշտը գրվում է նախավերջին վանկի

վրա, բայց կենդանի խոսքում հանդիպում են կրկնակի շեշտադրություններ և բազմաթիվ շեղումներ, որոնք կապված են խոսքի էմոցիոնալ դրսևորման նրբերանգների հետ: Ինչպես գրական լեզվում ու մյուս բարբառներում, Ղարաբաղի բարբառում էլ գոյություն ունեն հնչյունների անկում, հավելում և այլն:

Ձևաբանության տեսակետից Ղարաբաղի բարբառում ուշագրավ է հոգնակերտ մասնիկների առատությունը: Հոլովման սիստեմում բացառական հոլովը հոլովական ան վերջավորությունից բացի կազմվում է նաև անա և նընստա մասնիկների կցմամբ:

Խոնարհման մեջ առատ են երկրորդական բաղադրյալ ժամանակները: Ղարաբաղի բարբառում որպես շաղկապներ հանդես են գալիս՝ նաև (և), ու, յա (կամ), քա (թե), վեհ (վեր, վար):

Սույն հատորի հեքիաթներում միշտ չէ, որ պահպանվում են Ղարաբաղի բարբառի համար վերը նշված հնչյունական օրինաչափությունները. ժամանակը իր դերը խաղացել է բարբառի աղավաղման գործում: Բանահավաքն աշխատել է գոնե պահպանել միօրինակություն նույն ասացողի հաղորդած նյութերի մեջ: Շեղումներն անխուսափելի են տարբեր բնակավայրերի ու տարբեր ասացողների նյութերում:

Ինչպես նախորդ հատորներում, այս հատորում ևս պահպանված են «Հայ Ժողովրդական հեքիաթների» գիտական հրատարակության համար ընդունված տեքստաբանական ընդհանուր սկզբունքները.

1. Պահպանված է հեքիաթների պատումների ամբողջականությունը: Բնագրերի նկատմամբ խմբագրական որևէ փոփոխում (հապավում, հավելում և այլն) չի կատարված: Ասացողների «սխալները» պատմելու ընթացքում սյուժետային գծից խոտորումներ, դեպքերի, դեմքերի, թվերի շփոթում ու անհամաձայնություն և այլն, չեն ուղղված, բայց դրանց մասին նշված է ծանոթության կարգով: Հեքիաթների վերնագրերը թողնված են այնպես, ինչպես սկզբնաղբյուրներումն են:

2. Հեքիաթների լեզուն չի փոփոխված, այսինքն՝ թողնված է այնպես, ինչպես գրի է առել բանահավաքը ասացողներից: Նյութերը գրված են նոր ուղղագրությամբ: Կոնկրետ յուրաքանչյուր ասացողի հաղորդած նյութի բնագրում բառերի գրության խայտարղետություն չստեղծելու համար միօրինակ են դարձված նույն բառերի գրության տարբեր ձևերը:

3. Ծշտված և ուղղված են բնագրերի տրոհության և առոգա-

նության նշանները, բնագրերի պարբերութիւնների ու երկախոսութիւնների բաժանումը:

Բացի հատուկ անուններից, բնագրերում մեծատառով են գրված նաև կենդանական ու բուսական աշխարհի առանձին ներկայացուցիչների անունները և հեքիաթներում գործող հերոսներին տրված մականունները:

4. Սկզբնաղբյուրներում հանդիպող՝ բանահավաքների ընդմիջարկումները (բառերի և արտահայտութիւնների բացատրութիւններ, առանձին դեպքերի ու դրվագների մեկնաբանութիւններ և այլն) առանձնացված են բուն բնագրից և գրված են էջատակին՝ համապատասխան ծանոթագրութիւնք: Բոլոր տեսակի ճշտումների, բացատրութիւնների ու ծանոթագրութիւնների դեպքում նշված է՝ Մ. Բ. (ծանոթութիւն բանահավաքի), Մ. Կ. (ծանոթութիւն կազմողի), Մ. Ա. (ծանոթութիւն ասացողի):

Այս ընդհանուր սկզբունքների ու կանոնների կիրառմանը զուգընթաց հաշվի են առնված նաև սույն հատորի նյութերի առանձնահատկութիւնները:

Հաշվի առնելով Ղարաբաղի բարբառում որոշ ձայնավորների ու բաղաձայնների քմայնացումը, աշխատել ենք պահպանել այդ երևույթը՝ համապատասխան հիշյալ ձայնավորների վերը նշանակելով երկու կետ (ա, օ, ու), իսկ քմայնացած բաղաձայններին կից դնելով յ կիսաձայնը: Սովորաբար բառամիջում լսվող ը հնչյունը չի գրվում, սակայն սույն հատորի նյութերում մեծ մասամբ պահպանված է՝ Ղարաբաղի բարբառի արտասանական յուրահատկութիւններն արտահայտելու համար:

Արցախի բնակավայրերից հավաքել ու գրի են առնվել հեքիաթներ ավելի վաղ շրջանից, որոնցից մի քանի նմուշներ տպագրվել են անցյալում: Հետագայում նոր նյութեր են հավաքվել այլ բանահավաքների կողմից, բայց ցանկանալով այս հատորի միասնականութիւնը և ամբողջականութիւնը չխախտել, որոշվեց այդ բոլոր նյութերը ընդգրկել հաջորդ հատորում:

«Հայ ժողովրդական հեքիաթներին» 5-րդ հատորը, ըստ կառուցվածքի, ներկայացնում է հետևյալ պատկերը:

Հիմնական բնագրերի տակ ներկայացված հեքիաթները՝ հաջորդական կարգով խմբավորված են ըստ շրջանների (Շուշի, Ստեփանակերտ, Մարդակերտ, Մարտունի, Հաղբութ) և նույնիսկ ըստ ասացողների: Այդպիսի խմբավորում կատարելով՝ նպատակ ենք ունեցել նեղ սահմաններում ևս պահպանել նյութերի ազգագրական-

տեղագրական և լեզվա-գեղարվեստական միասնությունն ու ամբողջականությունը։ Ամեն մի բնակավայրի հեքիաթները ներքին կարգով դասավորված են ըստ բնույթի՝ սկզբում ներկայացնելով կախարդական (հրաշապատում), ապա կենցաղային-իրապատում հեքիաթները։

Հավելված բաժնում տեղավորված են այն նյութերը, որոնք հեքիաթի ժանրին ձուլված գրույցներ, լեգենդներ ու ավանդություններ են. դրանք արդեն կորցրել են իրենց ժանրային նախկին կերպարանքը։ Հավելված բաժնում տեղ են գտել նաև այն հեքիաթները, որոնք բովանդակության ու գեղարվեստական-արտահայտչական տեսակետից համեմատաբար լիարժեք չեն հիմնական բնագրերի նյութերին և կամ աննշան փոփոխությամբ նրանց տարբերակներն են։

Մանրագրությունների մեջ հերթականությամբ լուսաբանվում է հատորում տեղ գտած բոլոր հեքիաթների գրառման պատմությունը։

Բառաբան ընդգրկում է հատորում տեղ գտած բարբառային դժվար հասկանալի և փոխառյալ բառերի բացատրությունը։

Ցանկերը ներկայացնում են հատորում պարունակվող հեքիաթները, ըստ սյուժետային խմբերի, տեղի և ասացողների, այլբենական կարգով, ինչպես նաև հեքիաթների մեջ հղած հատուկ անուններն ու առարկաներն ու։

